

Goldschmidts formål med miljøtegningen i *En Jøde*

– i anledning af Meïr Aron Goldschmidt: *En Jøde*,
Gyldendals Klassikere, 1986

Af Lars Kruse-Blinkenberg

I serien Gyldendals Klassikere er 1986 udsendt Goldschmidts *En Jøde*, oprindeligt fra 1845, i andenudgaven fra 1852 med efterskrift af Jørgen Gustava Brandt. Man må åbenbart have ment, at Goldschmidts første roman burde genudgives, men at det ikke skulle ske helt uden, at den fik et par ord med på vejen fra vor tid. Den aktuelle genudgivelse skal der vendes tilbage til nedenfor. *En Jøde* er måske først og fremmest – i litteraturhistorien – kendt for *miljøtegningen*. Vilh. Andersen skriver bl.a.: »I Billederne af Livet i Hjemmet (Barndommen i Købstaden) og i Selskabet (Studenteraarene), i Gengivelsen af jødisk Tankegang og Udtryksmaade, især i den ortodokse Faders – af Goldschmidts egen Fader konciperede – Brev til Sønnen, en sand Navneklud af gammeljødiske Gloser, fremhæves det jødisk fremmedartede stærkt i Bogen, hvad der har paadraget Forfatteren den kendte koschre Advarsel mod »at servere sin Bedstemoder i skarp Sovs«, og understreges tykt af Romanens Tendens.« (Illustreret Dansk Litteraturhistorie, Tredje Bind, 1924, s. 646). Hans Brix taler om, at der i datiden i prosafortællingen krævedes »romantisk krydret tilsætning«, og fortsætter straks herefter: »I »En Jøde« er denne ingrediens det jødiske... Set med læseverdenens øjne tog bogen sig noget anderledes ud end for dens forfatter. Her tittede man... ind i den underlige verden for sig selv, som blev åbenbaret for en i billederne af jødedommen. De sælsomme skikke og formularer, det underlige sprog og den strenge tænke måde skildredes af en skribent, der var opøvet i at bruge sin stil, og som i fremstillingen brugte en ejendommelig opsparende måde, der kendte værdien af sine midler og først satte dem ind, når de gav fuld valuta.« (Danmarks Digtene, Minerva-Bøgerne, 1965, uforandret optryk af tredje udgave, s. 340). Mogens Brøndsted hæfter sig ved publikums opfattelse af *En Jøde*, der var ulig Goldschmidts egen: »... Hvad man derimod ikke var vant til, var et sådant indblik i den mosaiske verden... Nu blev de [ø: jøderne] første gang vist indefra, af en initieret,

og deres psykiske konflikter forklaret. Plougs store anmeldelse i »Fædrelandet« anerkendte dette, selv om han er kritisk over for hovedpersonens sjælelige umodenhed og selvmedlidenhed; bogens forunderlige tiltrækning finder han i selve skildringen af de ortodokses huslige liv og ceremonier. På det punkt imødekom den også en litterær tidsretning og et læserbehov, man satte pris på pittoresk miljøtegning og detaljeret lokalkolorit. Både provinsjødedommen og hovedstadens parveny- og småjødekredse var nyt land for digtningen.« (Meir Goldschmidt, Gyldendals Uglebøger, 1965, s. 72).

Disse tre citater fra litteraturhistorien kunne suppleres med mange andre, mere eller mindre lignende. Hensigten med nedenstående er at fremlægge nogle synspunkter på miljøtegningen i *En Jøde* og at forsøge at fremsætte et syn på, hvad Goldschmidt egentlig *ville* med sin roman. Disse synspunkter bygger ikke så meget på litterære metoder og principper som på en nærlæsning af romanen, hvor der er taget særligt hensyn til de sproglige kundskaber og den realviden, uden hvilken man næppe forstår dybden i den. Der citeres efter andenudgaven 1852, dog, hvis denne afviger markant fra originaludgaven 1845, tages der hensyn til denne. Hvis intet andet nævnes, citeres andenudgaven 1852 – og vel at mærke udgaven fra dette år (og med dens sidetal) og ikke et af de mange senere optryk heraf. Nedenstående tager sit udgangspunkt i og bygger i vid udstrækning på *noterne* i Goldschmidts roman. Årsagen er dels, at dette for nedenstående må være det fagligt mest nærliggende, dels, at disse noter og – om man så må sige – udtydningen af dem forekommer et forsømt område i litteraturhistoriens beskæftigelse med *En Jøde*. Imidlertid er netop *noterne* og uddybningen, kommenteringen af dem måske nøglen til en anden forståelse af Goldschmidts formål med miljøtegningen i *En Jøde* og dermed til præciseringen af, hvad han *ville* med denne roman. Naturligvis må nedenstående af pladshensyn begrænses til at omfatte et udvalg af de passager i *En Jøde*, man kunne få lyst til at komme ind på i denne sammenhæng.¹

Noterne i *En Jøde* kan inddeles i følgende hovedtyper:

1) Nogle noter giver *en neutral / objektiv oversættelse eller kommentar* til et eller flere ord i teksten; eksempelvis kan nævnes:

»... selve *Thauro* lærer, at ...«; noten har *Thora, Mose Lov* (s. 39); tekstens udtale *Thauro* har formentlig uendeligt få om nogen overhovedet af Goldschmidts ikke-jødiske læsere været fortrolig med; af hensyn til de læsere, der behersker hebraisk eller har adgang til for eks.

Meyers Fremmedordbog (jævnfør anden udgave, 1844, s. 588) eller lignende opslagsværker, meddeles i noten, at den her i landet almindelige form er *Thora*, som dernæst oversættes til dansk Mose Lov.²

I den meget lange note 4 s. 82ff. hedder det bl.a.: »... naar Thora af Forsangeren er lagt paa Bedepulten og oplæst, har en Anden det Hverv... at løfte den op og udstrække den imod Menigheden under Udraabet: »*Thauros Mauschei Emmes*« (*Mose Lov er Sandhed!*)...« (s. 83). I parentes oversættes udråbet til dansk; Goldschmidt indsætter i sin oversættelse et verbum, som er uden baggrund i udråbet, men nødvendigt for at oversætte det til *dansk*; uden verbet ville der blive tale om *hebraisk-dansk*. I originaludgaven lyder udråbet »*Thauros Mausche Emmes*« (s. 81), hvilket kommer den protestantiske udtale af klassisk eller bibelsk hebraisk nærmere end formerne i andenudgaven. Om der er tale om en trykfejl i andenudgaven eller om en bevidst ændring, der skal gøre udråbet endnu mere fremmedartet, end det virkede i originaludgaven, tør jeg ikke afgøre.

Nogle dage efter, at hovedpersonen, Jacob Bendixen, har bestået studentereksamen med udmærkelse, sender *rof'en* (noten har *præsten* (s. 170)) bud efter ham for at hilse på ham. Da Jacob trådte ind i værelset, sad *rof'en* og læste i sin *hrumisch*. Noten oplyser: »De fem Mose Bøger, trykte; Thora er skreven paa Skind.« (s. 172). Der er i denne note ikke tale om en *oversættelse*, men om en *realkommentar*.

Polakken i afsnittet Michael Wuczewicz (s. 395ff.) sætter Jacob Bendixen på en prøve; han vil være sikker på, at han står over for en jøde: »Polakken var sprungen op; han lagde Hænderne paa Jacobs Skuldre, idet han stirrede ham i Ansigtet, og raabte: »Svar mig! Welch *Sedre geiht Schabbas? Eikef!* svarede Jacob efter nogen Betænkning...«; noterne lyder »*Hvilken Afdeling af Loven oplæse Jøderne paa Løverdag? ...*« henholdsvis »*Den Sedre (Afdeling), som begynder med Ordet Eikef.*« (s. 398). Noterne er en blanding af oversættelse og realkommentar; man bemærker, at Goldschmidt går vidt for at gøre teksten så tydelig for den ikke-jødiske læser som muligt: *geiht* betyder jo ordret ikke *oplæse*, og der er i teksten ingen baggrund for *jøderne*; endvidere tales der om *sabbat* og ikke om *løverdag*; som det ses af ODS, 18, 1939, sp. 361ff. var *sabbat* dengang ikke ukendt på dansk uden for jødiske kredse; *løverdag* må dog naturligvis dengang have været bedre kendt end *sabbat*.

I noter af denne type giver Goldschmidt den store læseverden neutral / objektiv oplysning, som er nødvendig for at forstå romanen. Der

er ikke få af denne type noter. Man kan ikke ud fra en sproglig betragtning med rimelighed kritisere dem, idet man selvfølgelig må indrømme den skønlitterære forfatter en vis frihed af hensyn til forståeligheden. Nogen *tendens* i disse noter synes ikke at foreligge.

2) I andre noter kan man finde en *tendens*, der vel bedst kan betegnes som *en tilsløring af, hvad jødedommen egentlig går ud på* for et enkelt områdes vedkommende. Da det er kompliceret at redegøre for denne type noter, skal af pladshensyn kun nævnes ét eksempel på dette fænomen:

Da romanens hovedperson Jacob Bendixen er født, siger hans far til sin butikssvend Benjamin: »Hør, Benjamin, ... det er bedst, at Du strax løber hen og melder det [ø: fødslen] til Rabbi Jokuf, han skal være *Maul*. Meld ogsaa til Simon Nasche og de andre Jøder i Byen, at min Kone har faaet en Søn.« Noten til det kursiverede ord lyder: »Kan maaskee oversættes ved: *Staae Fadder*.« (s. 10).

For at kunne forstå det netop citerede må man springe ca. 2 sider frem i romanen: »Otte Dage efter var den lille Familie samlet om Barselskonens Seng, og Gratulanterne indfandt sig i Anledning af Drengens Optagelse i det jødiske Samfund. Alle udtømte sig naturligviis i Beundring over Drengens raske og muntre Udseende. Den gamle Rabbi Jokuf lagde paa Vuggen en Horro – en Guldmynt, hvori var indskaaret en hebraisk Velsignelse, der sikrede Barnet mod Onde Øine – idet han høitidelig sagde: Han vorde stærk som Juda og velsignet med Rigdom som Asser.« (s. 12).

Hvad der i sidstanførte citat benævnes »Drengens Optagelse i det jødiske Samfund« må utvivlsomt være *en omskrivelse eller eufemisme for omskærelsen*. I hvert fald verbet *omskære* var på den tid, *En Jøde* udkom, almindelig kendt på dansk.³ *Maul* findes først i syvende udgave af Meyers Fremmedordbog: »Maul, jød. (hebr. mohel, med polsk Udtale: movheil), den Jøde, der – uden Vederlag – foretager Omskærelsen.« (1898-1902, s. 587).

Når det om dette centrale jødiske udtryk i Goldschmidts note hedder »Kan maaskee oversættes ved: *Staae Fadder*.«, og når Goldschmidt ikke direkte omtaler, hvad der konkret sker ved »Drengens Optagelse i det jødiske Samfund«, skyldes det vel næppe datidens tilbøjelighed til ikke at omtale forhold vedrørende kønsorganerne direkte (»seksualangst«), men den omstændighed, at Goldschmidt vil tilsløre, at drengebørn optages i det jødiske samfund – eller tydeligere: trossamfund –, at de bliver jøder, ved en håndgribelig ydre handling, udført med en kniv

på det mandlige lem. Man må formode, at det ligefrem har været Goldschmidt en forargelse – og andet end en alment seksuelt betonet forargelse –, at en sådan skik indtog (og indtager) en dominerende rolle i jødedommen. Derfor *tilslører eller afbleger* han *det specifikt jødiske*.

Der er i den danske litteratur efter Goldschmidt flere eksempler på, at omskærelsen opfattes som noget i retning af en brændemærkning af jøden. Man træffer det ikke blot hos kristne / i kristendommen fødte og opvoksede / protestantiske forfattere – det kan jo ikke undre – som f.eks. Henrik Pontoppidan,⁴ men – hvad der naturligvis er langt væsentligere – også hos så centrale forfattere med jødisk baggrund som for eks. Henri Nathansen⁵ og Sam Besekow.⁶ De to sidstnævnte er i hvert fald ikke verbalt præget af »seksualangst«, og hos dem er det tydeligt, at omskærelsen virkelig er et problem i forhold til omverdenen. Derfor tør man karakterisere Goldschmidts note som gjort ovenfor.

Den helt elementære forudsætning for denne karakteristik er imidlertid, at man kan gennemskue, at *maul* svarer til det bibelsk-hebraiske verbum *mwl*, som jøderne almindeligvis bruger i den ny-hebraiske form *mhl*, der i participium forsynes med vokalerne *o* og *e*: *mohel*. *Mohel* har man imidlertid først kunnet slå op i Meyers Fremmedordbog i femte udgave fra 1878 (s. 531) og *maul* som nævnt ovenfor først i syvende udgave 1898-1902.⁷ Man må derfor stille sig meget tvivlende over for spørgsmålet om, hvor mange af Goldschmidts ikke-jødiske læsere, der har kunnet forstå udtrykket, da romanen udkom.

Ovenstående er et – ikke isoleret – eksempel på, at det langt fra er ligetil at gennemskue Goldschmidts miljøtegn i En Jøde end sige at bestemme formålet med den. Hvis man kun hæfter sig ved den skarpe sovs og det pittoreske i romanen, går man – skal det hermed være hævdet til senere uddybelse – glip af Goldschmidts egentlige formål med den.

3) I noter af den type, som der i 2) er givet et eksempel på, er der kun tale om en *tilsløring* af, hvad jødedommen egentlig går ud på. *I andre noter må Goldschmidt hævdes direkte at lægge afstand mellem sig og jødedommen.*

Jacob Bendixens onkel fortæller bl.a.: »– Seer Du, Jøderne i Gne-sen havde i lang Tid ikke Ro i deres Huse. Hver Nat kom Noget gaaende ind ad Døren, snart hos den Ene, snart hos den Anden, og

næste Dag var altid En syg i det Huus, hvor det var skeet. Da befalede Præsten dem Alle at sætte nye *Mezussaus*, fordi de gamle vare blevne *posul*, og det hjalp.« Noterne har »*En Art Talisman, som slaaes paa Dørstolpen*« henholdsvis »*Fordærvet, ureen*« (s. 35). Brugen af ordet *talisman* i noten til forklaring af det citerede tekstafsnit må give læseren det indtryk, at Goldschmidt lægger direkte afstand mellem sig og den i teksten nævnte jødiske skik, som praktiseres endnu i vor tid. Af ODS, 23, 1946, sp. 712 fremgår, at man på Goldschmidts tid har kunnet opfatte *talisman* i betydningen »tryllegenstand af sten ell. metal med magisk indskrift ell. billede, i reglen baaret (især af jøder, muhammedanere) som en amulet, der har kraft til at holde det onde borte og bringe lykke, sundhed til bæreren og paa anden maade kan vise magisk kraft.«

En fyldestgørende, *neutral* forklaring på, hvad *mezussaus* er, finder man først i syvende udgave af Meyers Fremmedordbog under *Mesuah*: »hebr. (eg. Dørstolpe), en Pergamentseddell, beskreven med 5. Mos. 6,4-9, 11,13-20, og indlagt i en Kapsel, hvilken Jøderne i Henhold til den i disse Stykker indeholdte Forskrift fæster paa Dørstolpen i deres Boliger.« (s. 599).⁸

Til tekstens »*Bensch* hver Morgen Dine *Zizis*, paa det at Du maa være Gud velbehagelig« svarer noten »*En Art Talisman*...; *bensche*, ֿ: velsigne, holde Bøn over.« (s. 42). *Zizis* eller *Zizith* kan også slås op i femte udgave af Meyers Fremmedordbog, 1878,: »... jød., flettede Traade i hvert Hjørne af Arbakampfaus (et fiirkantet Stykke Tøi med et Hul i Midten, til at trække ned over Skuldrene; Tegnet paa Jødernes rene Pagt med Gud).« (s. 963).⁹ Disse *zizis* spiller endnu en rolle i jødedommen.

I noten s. 83 hedder det bl.a.: »Thora staaer i det hellige Skab, Guds Aand *antages* at throne hos den.«

I originaludgaven findes en note, der ikke ses i andenudgaven, men som kan være af interesse i denne sammenhæng: »Jødernes Fester ere altid dobbelte. Deres Kalender er indrettet efter Verdens Skabelse, og de *paastaae*, at man ikke med større Tilnærmelse end 1 à 2 Dage bestemt kan sige, paa hvilken Dag Verden blev skabt. For nu ikke at forsømme den rigtige Dag, holde de to Dage hellige.« (s. 31).

De udtryk i de nævnte noter, som her er fremhævede, kan kun med rimelighed opfattes som udslag af et ønske om at lægge afstand mellem forfatteren og de emner, han beskæftiger sig med. Således skriver ikke

den, der helt og fuldt går ind for det, han bringer videre til læseren. Det er væsentligt, at Goldschmidt i alle tilfælde lægger afstand mellem sig og skikke eller meninger, vor tids danske jødedom *ikke* har forladt.

4) I de under 3) nævnte noter lægger Goldschmidt *afstand* mellem sig og jødedommen. I andre synes han *direkte at tage afstand fra* den religion, han i kraft af sin fødsel tilhører. Eksempelvis kan nævnes:

I det tidligere nævnte afsnit Michael Wucziewicz (s. 395ff.) siger Jacob Bendixen til polakken: »Jeg er en Jøde som I. Staa op, Søn af det jødiske Folk, og hjælp Din Broder!« Polakken reagerer således: »Vig bort, Forræder! Jeg er ingen Jøde! Jeg hedder Michael Wucziewicz! Den hellige Erkeengel Michael er min Skytspatron.« Jacob Bendixen svarer: »Vil I tage dette Ord paa Tungen, medens I sidder *Schivvo*, maaskee over et elsket Barn; medens Dødslampen brænder...«; noten lyder: »Jødernes *frygtelige* Ceremoni, der varer i syv Dage: Sorgen over en Afdød. Klæderne sønderrives, den Sørgende tør intet Arbejde forrette, ikke sidde imellem Andre, ikke sige Goddag eller Farvel, o.s.v.« (s. 398). Det mest nærliggende ville vel være at mene, at Goldschmidt direkte tager afstand fra denne ceremoni eller væmmes ved den: det er jødernes *frygtelige* ceremoni eller i originaludgaven: »Jødernes frygteligste Ceremoni...« (s. 414); de har åbenbart flere frygtelige ceremonier, hvoraf denne er den værste. Nu er det i sig selv nok, at ceremonien betegnes *frygtelig*; det kan være vanskeligt at afgøre, om der i originaludgaven er tale om en trykfejl, som Goldschmidt retter i andenudgaven, eller om Goldschmidt i andenudgaven ønsker at neddæmpe den udtryksmåde, han oprindeligt valgte.

5) I nogle tilfælde forekommer *formålet* med en note at være *at vise, at den jødedom, Goldschmidt skildrer, er sunket ned til et primitivt niveau*, hvor man ikke længere er sig den egentlige mening med det, man siger, bevidst.

Jacob Bendixens liv er fra første færd fuld af dramatik. Han fødes under en skudveksling i anledning af, at de spanske lejetropper deserterer. Kort før fødslen lyder bl.a. følgende: »*Schema Jisroel!* Hun [Ϛ: den gravide] faaer Ondt! skreg Søsteren og løb til Døren for at kalde paa Pigen.« Noten har: »Hør Israel! – Et Forfærdelsesudraab.« (s. 8). Først oversætter Goldschmidt de to hebraiske ord så korrekt, at ingen, heller ikke i vor tid, kan indvende noget herimod: *Hør Israel!*, dernæst tilføjer han, at der er tale om *et forfærdelsesudråb*.

Umiddelbart kunne man mene, at der vel er tale om et udtryk, der skal medvirke til at få den af Goldschmidt tilsigtede miljøtegning frem;

det skal udtrykket bl.a. også, men egentlig er der tale om begyndelsesordene fra 5. Mos. 6,4 ff., den jødiske trosbekendelse eller med syvende udgave af Meyers Fremmedordbog: »... i Jødernes Morgen- og Aftenbøn er dette og de følgende Vers et Hovedstykke, som indeholder Bekendelsen af Guds Enhed.« (s. 917).¹⁰ Enhver, der har overværet en gudstjeneste i synagogen i Krystalgade i København eller blot overfladisk gennemset den dansk-jødiske bønnebog,¹¹ vil vide, hvor overordentlig central denne tekst er for jødedommen. Den er i *En Jøde* sunket ned til at være et forfærdelsesudråb; man er ikke klar over ordenes egentlige indhold.

Udtrykket forekommer ikke kun denne gang i *En Jøde*, jævnfør følgende: »Naa, Du vilde hente Æg! Aa, er der ingen, der har en Stump Reb? Jeg vil bekjende! skreg Polakken; jeg vil angive, hvor mange Russere der er i Stoczek, jeg veed, hvor General Geismar er... lad mig blot leve! Øi, *schema jisroel!* – Oh, oh, oh!« Noten lyder: »*Egentlig: Hør Israel! Her vil det sige: Ak, Gud, nu kniber det!*« (s. 380). Det er åbenbart ikke Goldschmidts mening, at polakken – stillet over for risikoen for at blive hængt – fromt begynder at fremsige sin trosbekendelse.

Går man *fra noterne til teksten*, kan man i miljøtegningen finde mange tilfælde, hvor man træffer de samme fem typer holdninger, som findes i noterne. Der er ikke grund til at opregne eksempler herpå; i stedet kunne man spørge, hvilken af de fem holdninger der er den mest markante. Det er formentlig den femte, hvor Goldschmidt viser, at den jødedom, han skildrer, er en jødedom, der er sunket ned til et primitivt niveau. Det er en misforståelse at mene, at miljøtegningen i *En Jøde* blot skal give den ikke-jødiske læser et »interessant« og pittoresk indblik i et fremmedartet miljø, som han tidligere kun har haft meget få informationer om. Bag miljøtegningen gemmer sig en barsk kritik af den danske jødedom, Goldschmidt har oplevet. Og her er vi ved et af de centrale punkter i romanen, ved noget af det væsentligste Goldschmidt ville med den, men som en hurtig gennemlæsning af den ikke afdækker, dog bl.a. fordi det kræver ret megen sproglig indsigt og realviden at kunne forstå miljøtegningen mere end overfladisk, hvilket uddybelsen af noterne ovenfor forhåbentlig har vist.

Før forsøget på påvisning af det centrale i ovenstående fortsætter, kan det være rimeligt at henlede opmærksomheden på et andet skrift om de

danske jøders forhold, der udkom samme år som *En Jøde*, i 1845, og som på sin vis supplerer Goldschmidts roman, i hvert fald med hensyn til arten af den jødedom han beskriver. Der er tale om Mendel Levin Nathanson. En biografisk Skizze af Gottlieb Siesby. Siesby (1803-84) var født af jødiske forældre, jødisk gift og blev jødisk begravet.¹² Han var en stor beundrer af Nathanson (1780-1868), der gjorde en betydelig indsats for de danske jøder i årene efter 1800. Fra dette lejlighedsskrift kan citeres følgende, der skønnes at have betydning i denne sammenhæng; det bemærkes, at kursiveringerne – som ellers i denne afhandling – er mine:

Siesby henvender sig til »enhver sand og oprigtig *Fædrelandsven*, der med et uhildet Blik er istand til at betragte *Jødernes Udviklingshistorie* i Danmark« (s. 3). Marstrands billede af Nathanson indeslutter »det meest talende Vidnesbyrd om hans utrættelige Omhu for *Oplysningsens Fremme blandt hans Troesforvandre*.« (s. 4). Af sine egne »Troesforvandre« samlede Nathanson »især alle dem omkring sig, der udmærkede dem ved *Dannelse og Videnskabelighed*.« (s. 19). »Det er i Sandhed et høist nedslaaende Skue, der møder os, naar vi vende Øiet mod Begyndelsen af indeværende Aarhundrede, med Hensyn til det Udviklingsstandpunkt, det jødiske Samfund indtog i Forhold til det Statssamfund, det udgjorde en Deel af... *det ægyptiske Mørke, der rugede over Undervisningsvæsenet og det religieuse Liv hos de mosaiske Troesbekjendere*.« (s. 22). »De faa Skoler, som dengang bestode, bestyredes af *raae og vankundige polske Jøder*...« (s. 22). »... hele den religieuse Beskjæftigelse bestod i den strenge Iagttagelse af de jødiske Ceremoniallove og *Opramsning* af de gængse hebraiske Bønner. Modersmaalets Dyrkelse var naturligviis forsømt i høieste Grad – ja, Størstedelen af den Tids Jøder antog endogsaa det *Kaudervelsk*, som gik under Navn af »*Jødisk*«, for deres egentlige Modersmaal.« (s. 23). »... *Læsningen* af det hebraiske Sprog (thi en rigtig *Forstaaelse* deraf var der, som alt tidligere bemærket, ikke Tale om)...« (s. 27). »... den dengang herskende *Fordom*, ifølge hvilken Religionen og det jødiske Sprog vare uadskillelige ...« (s. 28). »... Udryddelsen af *det saa forhadte Schakkervæsen*, som endnu var en Levning af nedarvede *Fordomme*.« (s. 34). Det eneste sted i skriftet, hvor Siesby bruger fede typer, er ved omtalen af Nathansons virke for »at **det danske Sprog ogsaa blev Familiesproget hos Jøderne**.« (s. 39). Der blev »anvendt alle mulige Midler for at faae *den vanzirende Jargon* udryddet, som dengang og i lang Tid efter taltes hjemme i Familierne.« (s. 39). Om datidens jødiske

begravelser hedder det bl.a.: »En videre gaaende Ligeegyldighed for Alt, hvad der hører til den simpleste Velanstændighed, en større Mangel paa den høitidelige Alvor, hiin sørgelige Forretning maae vække hos enhver, der er i Besiddelse af den mindste menneskelige Følelse, en frygteligere, næsten til Vildhed grænsende Uorden og Trodsen af Civilisationens og Culturens simpleste Forskrifter, end der fordem viste sig ved denne Lejlighed, er vel ikke tænkelig.« (s. 67). Det er unægtelig hårde ord; på de følgende sider, som pladsen ikke tillader at citere, bliver de ikke blidere, langt snarere tværtimod, om dette ellers kan siges at være muligt! Siesby giver langtfra den majoritet – det officielle, kristne Danmark –, hvori de danske jøder levede som en minoritet, skylden herfor, men retter bebrejdelserne så at sige indad: »Det religiøse Liv hos Jøderne i Danmark, stod desværre paa den Tid, da Nathanson begyndte sin Virksomhed, paa et saare lavt Udviklingstrin. Vi have alt seet, hvorledes det saae ud med Underviisningsvæsenet, og at der altsaa fra den Side Intet kunde udrettes. *Det Forhold, hvori Menigheden og dens geistlige Overhoved i hiint Tidspunkt stode til hinanden, var endnu mindre skikket til at udbrede religiøs Oplysning.*« (s. 70). Religionen ses hos Siesby ikke som et isoleret fænomen: »Erkjendelsen af den sande Religieusitets Indtrængen i vort hele Væsen og Aabenbarelse i det ydre Liv, af dens moralske Vægt og Betydning for Menneskets sædelige og borgerlige Forædling var tildeels endnu en lukket Bog, og enkelte Bestræbelser i denne Retning havde været saa godt som aldeles frugtesløse.« (s. 71). Nathanson støttede Mannheimer, som bl.a. holdt prædikener »... i det danske Sprog...« (s. 75), men Siesby må konstatere: »Disse opbyggelige Sammenkomster, [hvor bl.a. Mannheimer prædikede], der saa ganske egnede sig til at danne *Overgangsledet til Indførelsen af fornuftigere og renere Former for den egentlige Gudsdyrkelse*, varede kun i 4-5 Aar.« (s. 75). Den form for jødedom, Nathanson og hans biograf Siesby repræsenterer, er ikke indelukket eller lignende; Siesby taler om »... Erkjendelsen om det Nødvendige i, at *den religiøse Opdragelse og hele det religiøse Liv maatte staae i Harmonie med den øvrige Dannelse.*« (s. 77). Ud fra det hidtil refererede kan det ikke undre, at Nathanson har skrevet fortalen til Lueders skrift om »*Jødernes Forædling*...« (s. 101f.).

Det er klart, at Siesbys skrift er udtryk for optimisme, og trods alle dets påvisninger af det negative i jødedommen i Danmark i årtierne efter ca. 1800 er der tale om et *positivt* skrift; Siesby ser ikke de store problemer og de mørke perspektiver forude; eksempelvis kan blot

nævnes, at hans skildring af *fortidens* særdeles kritisable forhold omkring jøders begravelser slutter med bl.a. følgende »[nu fik man] en anstændig og sømmelig Begravelse at see hos Jøderne ... Denne Jordefærd var en af de høitideligste private Begravelser, man her havde seet, ikke blot i den jødiske Menighed, men i det Hele taget. Medens man forhen aldrig saae nogen Christen ved Jødernes Liigbegængelse, deeltog i denne en Samling af Stadens første Embedsmænd, baade militaire, civile og geistlige.« (s. 70).

Det turde af ovenstående citater være klart, at Siesbys skrift repræsenterer den jødiske oplysning, rationalisme, Moses Mendelssohns tidsalder og hvad den senere førte med sig. På den ene side må det bestemt hævdes, at Goldschmidts *En Jøde* ikke er præget af rationalismen i nær samme udstrækning som Siesbys Nathanson-biografi. På den anden side kan man vanskeligt komme uden om, at de citater fra Siesbys skrift, der er bragt, kombineret med ovenstående uddybning af nogle af noterne i *En Jøde* bidrager til forståelsen af Goldschmidts formål med miljøtegningen i *En Jøde* og dermed til spørgsmålet om, hvad han egentlig *ville* med sin roman.

Den vending til det bedre, Siesby med glæde konstaterer, indtraf for den jødiske begravelsesskik i 1833, hvor dels den nuværende synagoge i Krystalgade indviedes, dels trossamfundets unge overrabbiner Abraham Alexander Wolff udfærdigede en Agende, hvorved bl.a. »denne Gjenstand [er] bleven ordnet paa en tidssvarende Maade; det er kun at beklage, at de her foreskrevne Bestemmelser just ikke altid overholdes med den Strenghed, der er nødvendig for endnu at udrydde den sidste Levning af Uordener ved de stedfindende Begravelser.« (noten s. 66f.).

Hovedpersonen i *En Jøde* er født i 1808 og størstedelen af romanen foregår før 1830. Af det sidst anførte citat fra Siesbys skrift – udgivet samme år som *En Jøde* – fremgår, at i hvert fald visse forhold i den jødiske menighed i København endnu ikke er bragt helt i orden. Disse årstal gør det rimeligt at sammenholde opfattelsen af jødedommen i Goldschmidts *kendte* roman med opfattelsen af den i Siesbys *lidet kendte* skrift. Hovedindtrykket af en sådan sammenholdelse må blive, at Goldschmidts miljøtegning må hævdes at være rimeligt realistisk. Den er ikke blot en »romantisk krydret tilsætning«, der skal skildre »De sælsomme skikke og formularer, det underlige sprog og den strenge

tænkemåde« med videre, og den skal langt fra blot virke som underholdende ramme omkring hovedpersonen fra fødsel til begravelse. Goldschmidt har et *formål* med miljøtegningen, og man skal måske se miljøtegningen som basis for *hovedformålet* med romanen, som her kort skal bestemmes som værende at fremsætte *en radikal religionskritik*. Dette skal søges begrundet eller i hvert fald antydnet nedenfor i den udstrækning, pladsen tillader det.

Goldschmidt og Siesby er enige om, at jødedommen i Danmark i de første årtier af det 19. århundrede var sunket ned til eller befandt sig på et primitivt niveau. Siesby fordømmer dette *forfald* og glæder sig over Nathansons bestræbelser for ved *oplysning* at vende udviklingen til det bedre med bevarelse af jødedommen som religion, men en *tidsvarende* religion. Hermed synes Goldschmidt ikke at ville lade sig nøje. Hans anliggende er anderledes *radikalt*, skønt det ved en første analyse af miljøtegningen ikke ser således ud.

I Jacob Bendixens barndom i provinsen »bevægede Tiden sig fremad ... ensformig ... saare sjelden indtraf en epokegjørende Komet paa Familielivets Horizont. Det var en af de reisende Polakker, en af disse forunderlige Gjæster, der pludselig stode i Byen, uden at man vidste, hvorfra de kom, og efter et kort Ophold forsvandt, uden at man vidste, hvorhen de gik ... Der var mange Grunde til Glæde over en saadan Gjæsts Ankomst ...« (s. 54f.). Goldschmidt skildrer på de følgende sider en sådan polaks besøg, og skildringen rummer ikke få »interessante« detaljer og giver forfatteren anledning til at bringe flere »fremmedartede« fortællinger, der bidrager væsentligt til miljøtegningen i romanen. Herover må man dog ikke glemme følgende afsnit, der er placeret *før* fortællingerne: »... Nu, da Oplysningen er stegen, og man gjerne vil tage sig godt ud for de Christne uden dog ganske at bryde med Gud, rives man ikke om Polakken i Kirken, hvor han først tyer hen, fører ham ikke i Triumph gjennem Gaderne til sit Hjem, giver ham ikke sine bedste Tøfler paa, efter at have forsynet ham med Strømper, men affinder sig hellere med ham ved at betale for ham paa en jødisk Restauration – Restauration! Du Boas-Uppas Træ, i hvis Nærhed Gjæstfriheden forgiftes og dør!« (s. 55f.).

Oplysningen i citatet må være den af Siesby skildrede oplysning; den har for Goldschmidt bragt ydre anseelse, men tillige indre død med sig.

Man kunne fristes til at hævde, at den form for jødedom, Goldschmidt skildrer, ikke har kunnet tåle oplysningen.¹³ Goldschmidt kan i hvert fald ikke som Siesby glæde sig over den.

En Jøde slutter som bekendt med, at hovedpersonen vender tilbage til hvad man kunne kalde *den uoplyste jødedom*, og skildringen af hans begravelse tåler næsten sammenligning med Siesbys bemærkninger om jødiske begravelser i begyndelsen af det 19. århundrede. Vil det nu sige, at Goldschmidt beklager oplysningen og ønsker sig tilbage til jødedommen, som den var før denne? Utvivlsomt ikke. Men Goldschmidt mener – modsat Siesby –, at når oplysningen først er sat ind er der ingen vej tilbage, og – vel at mærke –, at oplysningen ikke er tilstrækkelig. En *tidssvarende* jødedom findes ikke og kan ikke skabes.

Tidligt i romanen siger Jacob Bendixens far: »Naar han bliver gammel nok, vil jeg selv lære ham, hvad en Jøde bør vide ...« (s. 16). Skildringen af farens oplæring af sin søn rummer atter mange »interessante« og »fremmedartede« detaljer, men for *det første* er de i både selve teksten og vel især i noterne – som søgt vist ovenfor – ofte meddelt ledsaget af mere eller mindre skjult kritik og afstandtagen fra Goldschmidts side. For *det andet* må man over miljøtegningen ikke glemme at spørge: hvad kom der ud af denne oplæring, der begyndte hos faren i provinsen og fortsattes i København? Kort svaret: *indføring i en religion, hovedpersonen skammede sig over.*

Måske er det klart udtrykt i skildringen af, hvorledes Jacob Bendixen opfatter sin rektors morgenbøn sammenlignet med sin egen: »En Feriedag kom han ifølge Aftale om Morgenens tidlig til Rectoren. Denne var ifærd med at klæde sig paa, og Jacob ventede paa ham i hans Studerværelse. Rectoren traadte ind i Skjortearmer, iførte sig en let Morgenfrakke, gik til det aabnede Vindue og kastede et glad Blik mod Himlen, idet han tog et dybt Drag af den friske Foraarsluft; derpaa satte han sig med et fornøiet Ansigt hen til Kaffeboardet. For Jacob var enhver af hans Bevægelser en Gjenstand for Iagttagelse. Denne Maade at holde Morgenbøn paa: med et glad Blik at hilse paa sin Gud, var saa let og ugeneert i Forhold til hans egen Morgenbøn: anlægge Tephilim og halv tankeløs fremsige lange, tildeels uforstaaelige hebraiske Bønner, og Rectorens tilfredse Aasyn viste tydelig nok, at det kunne skee med en god Samvittighed ... Næste Morgen undlod han for første Gang i sit Liv at anlægge Tephilim og sneg sig som en Forbryder forbi den Silkepose, hvori de hang, ud af Huset ... og han besluttede at prøve det

endnu engang og bede ligesom Rectoren. Han prøvede det oftere og oftere, han vænnede sig dertil.« (s. 136f.).

Goldschmidts omtale af de »*tildeels uforstaaelige* hebraiske Bønner«, som fremsiges »*halv tankeløs*« kan sammenlignes med ovenstående citat fra Siesby: »... *Læsningen* af det hebraiske Sprog (thi en rigtig *Forstaaelse* deraf var der... ikke Tale om)...«, men hvor *vankundigheden* hos Siesby *afhjælpes af oplysning*, er der hos Goldschmidt tale om *frafald*.

Nogen ville måske mene, at det er overflødigt at spørge: *frafald* fra hvad?, for naturligvis er der tale om *frafald fra jødedommen*, men det er nu ikke så selvfølgelig endda. Det er et spørgsmål, om ikke Goldschmidt mener *frafald fra institutionaliseret religion som sådan, religion som en bestemt konfession*.

Læses *En Jøde* under synsvinklen *radikal religionskritik*, kan der vanskeligt være tvivl om, at følgende *ikke* er rettet mod *jødedommen som sådan*, men mod *institutionaliseret religion, religion i almindelighed*: »Troen, hvad enten den er sammensat af Ceremonier og Overtro eller er reent aandig, er ikke at sammenligne med en Bygning, hvoraf man kan tage en enkelt Steen ud og sætte en anden i Stedet. Saasart *Tvivlen* giver sig ifærd med den, vakler den hele Bygning, den styrter sammen, og man kan ikke engang bruge Materialierne til at opføre en ny. *Tvivlen* sætter sig ikke paa *Troen* som en Rustplet, der gnaver langsomt; den er som hiin *Gift*, der kun behøver at berøre Menneskets Tunge for med eet Slag at udbrede sig gennem *hele Systemet*.« (s. 137).

Vurderet under den nævnte synsvinkel er det netop citerede måske centrum i *En Jøde*. Formålet med den »interessante« og »fremmedartede« miljøskildring bliver da ikke at være »interessant« og »fremmedartet« *i sig selv*, men at danne *grundlaget for et radikalt opgør med institutionaliseret religion i almindelighed*; årsagen til, at grundlaget for dette opgør har forekommet læserne at være et »indblik i den mosaiske verden«, som man ikke har haft mulighed for at få før, er den enkle, at forfatterens baggrund er denne mosaiske verden. Havde han tilhørt det protestantiske miljø, havde baggrunden været den velkendte protestantiske verden, og miljøtegningen havde da ikke vakt nær den samme opsigt.

Dette er ikke ment som en forklejning af *En Jøde* – tværtimod. Romanen udkom jo i 1845, og vi skal omkring 25 år frem i tiden, til *det moderne gennembrud*, for at finde lignende romaner, der giver udtryk for radikal religionskritik. Den bedste parallel til *En Jøde* er måske

Karl Gjellerups Germanernes Lærling fra 1882. Gjellerup serverer i lighed med Goldschmidt sin bedstemoder med skarp sovs – som Georg Brandes siger¹⁴ –, men bedstemoderen er protestantismen og ikke jødedommen som hos Goldschmidt; derfor vakte miljøskildringen ikke nær samme opmærksomhed, og Germanernes Lærling udkommer næppe i nogen af vor tids klassikerserier. Bortset herfra er Gjellerups opgør med centrale punkter – og endnu i vor tid centrale punkter – i protestantismen, for eks. nadverlæren, lige så radikale som Goldschmidts opgør med væsentlige sider af jødedommen, der endnu i dag er væsentlige. Opgøret er blot langt vanskeligere gennemskueligt hos Goldschmidt end hos Gjellerup, fordi *dybden og alvoren* i miljøtegningen hos Goldschmidt for at blive forstået ret kræver langt mere af læseren, end tilfældet er hos Gjellerup, nemlig en ikke ringe sproglig indsigt og realviden. Det opdager læseren blot ikke, hvis han springer let hen over især noterne og kun tager miljøskildringen som pittoresk. Og det er nærliggende at gøre dette, fordi Goldschmidt tilhører en helt anden litterær periode end Gjellerup; det bevirker, at man lettere fristes til *ikke* at se alvoren og dybden i En Jøde og snarere sætter romanen i forbindelse med fortiden, *romantikken*, end eftertiden, *det moderne gennembrud*.

At Goldschmidt i En Jøde først og fremmest vil give udtryk for en radikal religionskritik, ses endvidere deraf, at kritikken ikke blot rettes mod jødedommen, jævnfør Jacob Bendixen til vennen Levy: »Vel er Jødedommen i Opløsning under sin Berørelse med Civilisationen, og Opløsningen griber de Gemytter, som gaae forud; en Orm gnaver paa vor Tilværelse, og vi sønderrives, fordi vi staae midt i Overgangen. Men den nuværende Christendom vakler ogsaa, Troen er borte af Gemytterne, og de søge ængstelig, næsten fortvivlede, en ny Christendom. Ormen gnaver den hele Slægt, Fortvivlelsen ruger over den. Naar de synge deres gladeste Sange, synes jeg at høre en hemmelig fortærende Smerte igjennem Tonerne. De vide ikke af det, Jublen stiger, og Fortvivlelsen hæver i samme Grad sin dæmonisk-spottende Stemme. Naar jeg ved en saadan Leilighed sidder imellem dem, forekommer det mig med stille Gru, at Samson rører ved Bygningens Grundpiller og vi Alle skulle begraves.« (s. 192f.).

Den institutionaliserede religion i Danmark, konfessionerne står for fald, men det fører ikke til fornægtelse af al religion, ikke til ateisme. Jacob Bendixen skriver til Thora: »Troer Du ikke nok, at der er en

fælles Kjærlighed til Guddommen, hvori vi kunne leve, hvis blot Verden ikke træder forstyrrende imellem os?» (s. 332). Dette brev findes ikke i originaludgaven; at det er kommet til i andenudgaven kan tages som et argument for den forståelse af *En Jøde*, der her er fremlagt.¹⁵ Brevet synes at skærpe angrebet på den institutionaliserede religion, og dette angreb ville måske have været farligere før grundloven af 1849 end efter, farligere i originaludgaven 1845 end i anden udgaven 1852. Sidstnævnte giver også meddelelse om, hvorledes det blev modtaget af Thoras far, den gamle grosserer: »» ... Troer Du ikke nok, at der er en fælles Guddom, i hvilken vi kunne leve?» skriver han. Jeg har hidtil troet det, fordi jeg ikke er nogen Ven af Præstevæsen ...« (s. 412). Her mødes to mænd af hver sin konfession i modstanden mod den institutionaliserede religion.

Religionskritikken fører til »romanens synkretistiske idé, som Jacob ... sluttelig skal svigte«, som Mogens Brøndsted har sagt (Goldschmidts Fortællekunst, 1967, s. 23). Denne side af *En Jøde* bør fremhæves stærkere end hos bl.a. Brøndsted, for hvem romanen »handler om en ung begavet jøde, der går til grunde ved sammenstødet med den omgivende kristne verden.« (sst., s. 13). Det er et spørgsmål, om ikke hovedpersonen går til grunde af *en langt mere almen årsag*, end fordi han som tilhørende en minoritet ikke kan klare sammenstødet med majoriteten: det er *religionen som konfession*, der får ham til at gå til grunde, fordi han ikke magter at holde fast ved *den synkretisme, som kritikken af den konfessionelle religion har ført med sig*. Der er således tale om et almentmenneskeligt forhold. Konkret er der tale om jødens konfrontation med den kristne verden, fordi Goldschmidt var jøde, men den almene baggrund er kritikken af den religion, man nu engang er vokset op i – en kritik, der kommer klart frem på mange punkter i miljøtegningen, hvis den analyseres tilstrækkelig grundigt og ikke blot læses som underholdning.

Goldschmidt er i *En Jøde* parat til på mange punkter at tage direkte afstand fra den religion, han er født ind i, til at servere sin bedstemoder i skarp sovs, og parat til kamp mod kristendommen, men han har et alment formål med det: *at anerkendes som menneske*. Som Jacob Bendixen siger til Levy: »Nei, jeg vil kæmpe mod de Christne, for at de i mig netop skulle anerkjende *Mennesket* trods Jøden ...« (s. 192). I datidens radikale religionskritik var *mennesket* i centrum over for Gud / guderne / konfessionerne.¹⁶ Set ud fra en skønlitterær synsvinkel var Goldschmidt her forud for sin tid. Man skal til perioden efter 1870 for

at møde romaner, hvis hovedtendens kan sammenlignes med *En Jøde*, men i faglitteraturen træffes den radikale religionskritik allerede i 1840'erne, for eks. hos Goldschmidts jævnaldrende Hans Brøchner, der først og fremmest gjorde op med kristendommen, som var den religion, han var født ind i.¹⁷

Hvad der er fremdraget ovenfor er efter mit skøn Goldschmidts *hovedformål* med *En Jøde*.¹⁸ Hermed er spørgsmålet om, hvad han egentlig ville med sin roman, langtfra udtømt. Den handler jo bl.a. også om danske jøders selvforståelse, og herfra går den skønlitterære linie videre til forfatterskaber som især Henri Nathansens og Sam Besckows, som alle forskelle i stil, sprog m.v. til trods i vid udstrækning fortsætter behandlingen af den problematik omkring det at være jøde i Danmark, som Goldschmidt fremlægger i *En Jøde*. Men vel at mærke: sammenhængen og udviklingslinierne kommer først til deres fulde ret ved en detailanalyse af miljøskildringen også i disse forfatterskaber, og den er ikke let at foretage, selv om det må indrømmes, at miljøtegningen i *En Jøde* kræver langt større baggrundsviden for at kunne forstås andet end overfladisk.

Når det forholder sig således, er det meget at beklage, at *En Jøde* er udsendt i serien Gyldendals Klassikere som et optryk af andenudgaven fra 1852 uden en eneste note til Goldschmidts mange for de fleste læsere langtfra klart gennemskuelige noter og uden f.eks. en indledning om jødernes status i Danmark gennem tiderne og især i perioden efter ca. 1800. Siesbys ovennævnte skrift er langtfra det eneste, der er relevant for indblikket heri og dermed for baggrunden for *En Jøde*. Hertil kommer, at adskillige steder i selve teksten også ville kræve en forklarende note. Goldschmidts mange noter er nemlig ikke mange nok i vor tid! Jørgen Gustava Brandts efterskrift er almentlitterær og trækker enkelte linier op til nutiden, der for læserne kan være ret pædagogisk-perspektiverende (for eks. »Jeg er en Jøde ...« omskrevet til »Jeg er en flygtning – en fremmed – en afviger... o.s.v.« (s.311)), men som ikke giver nogen egentlig vejledning til forståelsen af den roman, der udkom i 1845 / 1852. Men en sådan vejledning er naturligvis også kun nødvendig under forudsætning af, at man overhovedet mener, at *En Jøde* må forstås *historisk*, ud fra tiden omkring grundloven 1849, og ikke ud fra, hvad vor tid kan få ud af den.

Noter

1. Nedenfor behandles *En Jøde* isoleret fra Goldschmidts øvrige forfatter-skab, ikke fordi jeg ikke har sat mig ind i dette, men fordi jeg er af den opfattelse, at en *historisk* forståelse af *En Jøde* bedst fremkommer, hvis man koncentrerer sig om denne roman og ikke blander dens indhold sammen med, hvad Goldschmidt senere mente om de spørgsmål, han tager op i sin første roman. Det er fristende af jævnføre og uddybe adskilligt af nedenstående med i hvert fald Livs Erindringer og Resultater fra 1877, men derved distraheres man let ved nærlæsningen af *En Jøde* og kommer nemt til at blande to helt forskellige tidsaldrer sammen.
2. Nedenfor nævnes Meyers Fremmedordbog flere gange, fordi den mig bekendt er det danske opslagsværk, hvori man finder flest oplysninger om tekniske udtryk m.v., der er særegne for den jødiske religion. *Thauro* kan man først slå op i femte udgave 1878 (s. 890), som henviser til *Thora*. *Thora* findes i andenudgaven fra 1844: »... den paa Pergament haandskrevne jødiske Lov, af hvilken Forsangeren i Synagogen paa Sab-bathen afsynger ect cl. flere Stykker.« (s. 588). *Lov* er den protestantiske oversættelse af *Thora*; allerede i tredje udgave 1853 møder vi tillige den oversættelse, de danske jøder foretrækker: *lære* (s. 818). Det er bemærkel-sesværdigt, at syvende udgave 1898-1902 (s. 1031f.) og ottende udgave 1924 (s. 1088) *kun* har *lære*. Dette er et blandt flere vidnesbyrd om en ændret holdning til jødiske udtryk og dermed til jødedommen, som viser sig i Meyers Fremmedordbog, efterhånden som nye udgaver udsendes.
3. Ikke-jødiske læsere må have kendt ordet og skikken fra bibelsproget, som det træffes i den officielle Resen-tekst (opkaldt efter Resen, der 1607 udsendte den første oversættelse af Bibelen til dansk foretaget efter de hebraiske, aramæiske og græske grundtekster; denne tekst revideredes flere gange i århundredernes løb og var officielt gældende indtil for Det gamle Testaments vedkommende 1931, for Apokryfernes vedkommende 1953 og for Det nye Testaments vedkommende 1948); der kan henvises til for eks. de kendte sammenhænge 1. Mos. 17 og Luk. 2 i *Biblia ...*, Nittende Oplag, 1842, en revision nogenlunde samtidig med *En Jøde*.
4. I Pontoppidans Noveller og Skitser, Et Udvalg, Tredie Bind, 1930, s. 319ff. findes *Rabbinerens Datter*, hvorfra der til belysning af ovenstående kan citeres: »I en af vore østjyske Købstæder var der en lille jødisk Menighed af indvandrede Familjer, der i sin Tid var kommen hertil fra Polen over Tyskland. De var alle strengt rettroende Folk, om hvis religiøse Skikke og hele fremmedartede Levevis der gik mange sære Rygter blandt Byens Borgere ... For Byens Drengestod stod der Gru af »Jødepræsten« paa Grund af Omskærelsens mystiske Ceremoni og den blodige Schæktning, som han ogsaa mentes at forestaa. De kunde høre de Voksne tale med Uvilje om, at den Slags hedenske Skikke endnu var tilladt i et kristent Land.« (s. 321f.). *Rabbinerens Datter* er en stærkt omarbejdet version af *Præstens Datter*. Et *Minderids*, Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur..., Første Bind, Hef-ter IV, 1918, s. 197ff., hvor den kursiverede passage ikke findes. Ud fra

- Pontoppidan-citatet kunne man fristes til at spørge: vil Goldschmidt i En Jøde undgå den gru, der skyldes bl.a. omskærelsens mystiske ceremoni?
5. Jævnfør Af Hugo Davids Liv, II. Byen, 1917, s. 203, hvor hovedpersonen i en samtale med professor Rosen bl.a. siger: »... Jeg kan huske, naar vi som Drengene gik i Vandet ... De ved, vi bliver *omskaarne* som smaa ... jeg gik altid bort fra de andre ... maaske af Blufærdighed ... maaske af en vis Skamfølelse over at være *mærket* ... eller maaske begge Dele ...«
 6. Jævnfør for eks. Skrædderens Søn. Uvederhæftige virkelighedsbetragtninger, 1964, s. 12: »Mohel'en *garvede* min forhud bort og var sikkert *mere slagter end kirurg*, mente min mor bagefter.« Syvtallet, 1966, s. 89: »Hver anden fredag kom jeg fra skole og fulgtes med far ind på Aschinger hvor jeg fik en skoldende kop kaffe og det højeste stykke smørkage der er skåret i København. Bagefter skulle vi: *Det forfærdelig. På badeanstalten i Studiestræde. Timers tortur. Jeg var angst for det nøgne. Jeg vidste jo at det kunne ses på mig at jeg var anderledes.* Skolekammeraterne havde på en brutalt uskyldig måde belært mig om, at *de* ihvertfald ikke var omskårne. Jeg var sygeligt bange for min krop. Det jødisk-kristne legeme er tabu. Der tales aldrig om det. Noget nedværdigende ligger udtalt i luften. Det er billedligt kun en kloak for sjælen. Et nødvendigt onde.«, og Drømmespind – myter, 1982, s. 141: »Hendes bryster stod tydeligt tegnet gennem blusen og jeg mærkede hendes lår bag klæderne og fik åndenød for pludselig blev jeg bange for at hun skulle se hvordan mit lem reagerede i det skjulte. Hun var sød og blid og vi talte som om vi bare stod i porten i gennemtrækken. Så rejste hun sig og gik over til chaiselongen og satte sig – og så på mig. Der blev så stille i mig og rundt om mig, fuglesangen tav og blomsterne glemte deres duft. Ingenting skete. Jeg sad med koppen i hånden og turde knap nok sætte den tilbage på underkoppen – så sagde hun – ordene – de samme ord: »Hvad er du bange for? Mig?« Det var nok det eneste hun ikke skulle have sagt. Jeg frøs til is. En skorpe lagde sig under min hud. – Jeg må hjem, sagde jeg ... Dengang turde jeg heller ikke vise mig nøgen for nogen, ikke drenge og slet ikke piger, heller ikke voksne for den sags skyld – *jeg var jo omskåret og så ikke ud som de andre drenge. Det var slemt. Den slags skamfølelser bliver hængende.*«
 7. Femte udgave har imidlertid blot: »... hebr. (af mul, omskjære) en Omskærer« (s. 531). Det er karakteristisk for Meyers Fremmedordbog, at mange jødiske udtryk først forklares fyldestgørende i syvende udgave. Citatet ovenfor er et tydeligt eksempel herpå. I ottende udgave 1924 er foretaget en enkelt ændring: »... *sædv.* uden Vederlag ...« (s. 632). Arbejdet med at revidere forklaringerne på de jødiske udtryk er altså ikke standset med syvende udgave.
 8. Andenudgaven af Meyers Fremmedordbog, der udkom året før En Jøde, giver en særdeles utilfredsstillende forklaring: »Mesusa, hebr., en, et Tankesprog over Jødernes Huusdøre.« (s. 357). Tredje udgave 1853 er mere fylldig, men må samtidig karakteriseres som *tendentios*: »... hebr. (eg. Dørstolpe) ... en Seddel, beskreven med 5 Mos. 6,4-9. 11,13-20, og indlagt i en Capsel, hvilken Jøderne fæste paa Dørstolpen i deres Boliger *som en*

Amulet.« (s. 488). De kursiverede ord gentages i udgaverne fra 1863 (s. 430), 1878 (s. 516) og 1884 (s. 558). De fjernes først i syvende udgave 1898-1902 og genindføres ikke i ottende udgave 1924 (s. 644). Holdningen til denne jødiske skik er således den samme i Meyers Fremmedordbog fra 1844 til 1884 som i Goldschmidts *En Jøde*, idet der i denne sammenhæng ikke kan lægges synderlig vægt på, om mesuahen benævnes *en art talisman* eller *en amulet* (jævnfør ODS, 1, 1919, sp. 529).

9. Forklaringen gentages uændret i udgaverne fra 1884 (s. 1042) og 1898-1902 (s. 1115). Først i ottende udgave 1924 bliver forklaringen mere fyldesgørende og fagligt tilfredsstillende: »... jød., Hjørne af Tallis ... og Arbakampfaus ... (et firkantet Stykke Tøj med et Hul i Midten, til at trække ned over Skuldrene); til Paamindelse om, at Israelliten ikke skal lade sig lede paa Afveje af Øje og Hjærte, men følge Guds Bud [4. Mb. 15,37-41], Skuesnore.« (s. 1176).
10. *Schema Jisroel* findes i Meyers Fremmedordbog først i udgaven fra 1878, som kun har »... jød., Hør, Israel!« (s. 796). Den fyldestgørende forklaring findes således atter først i syvende udgave 1898-1902; ottende udgave 1924 føjer intet nyt til (s. 966). Hvis man ville spørge, hvad der er grunden til, at det nu flere gange er konstateret, at en neutral og fagligt fyldestgørende forklaring først er at finde i syvende og ottende udgave af Meyers Fremmedordbog, må svaret være det enkle, at udgiverne (jævnfør forordet til de to udgaver, for sidstnævntes vedkommende dog kun i originaltrykket fra 1924, idet det på foranledning af Det danske Sprog- og Litteraturselskab i 1970 foranstaltede fotografiske optryk har udeladt originaltrykkets forord) har modtaget materiale fra overrabbiner D. Simonsen (1853-1932), den første danskfødte overrabbiner i København. Det er betegnende for holdningen til jødedommen i Danmark, at man i Meyers Fremmedordbog skal helt frem til tiden omkring 1900, før sådanne forklaringer blev tilgængelige. Denne omstændighed viser for øvrigt også, hvor vanskeligt det må have været for ikke-jødiske læsere i 1845 og årtierne derefter at forstå, hvad Goldschmidt egentlig *ville* med *En Jøde*.
11. En sådan fandtes, da Goldschmidt skrev *En Jøde: Israelitisk Bønnebog paa Hebraisk og Dansk*. Oversat og udgivet af E. Levison ..., 1833.
12. Der er mange meninger om, hvorledes man skal definere ordet *jøde*. Her er lagt vægt på, at oplysningerne om Siesby i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, 13, 1983, s. 370 viser, at han er født, gift og begravet inden for Det mosaiske Troessamfund.
13. Statistiker og historiker Marcus Rubin, der var født af jødiske forældre, jødisk gift og blev jødisk begravet (jævnfør Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, 12, 1982, s. 448) er i sine erindringer inde på samme problematik, dog uden at nævne Goldschmidt: »Rationalismen og Oplysningsfilosofien i den anden Halvdel af det attende Aarhundrede havde for Jødedommens Vedkommende haft sin Hovedrepræsentant i Filosofen Moses Mendelssohn (som bekendt Nathan i Lessings »Nathan der Weise«). Han blev selv ved at være Jøde og virkede meget for sine jødiske Landsmænds Nationalisering som tyske, men hans Trosideal var en Art Deisme, der jo i

det hele i væsentlig Grad var Tidens Tros-Løsen for Overklassen. Det nittende Aarhundredes romantiske Aandsretning og Fordybelse i positiv Kristendom reagerede mod Deismen, for Jødedommen blev Forholdet et andet. Afskrællede man Jødedommen for dens Ceremonialsystem og Rabbinisme, rationaliserede man endvidere det gamle Testamente – uden at anvende den endnu ikke kendte »Bibelkritik« derpaa –, da blev der kun en dogmefri Gud-Tro tilbage, thi noget tilsvarende til det gennem Tiderne opbyggede kristne Dogmesystem kender Jødedommen ikke. Denne Nøgtternhed i Tro gjorde det for mangfoldige jødiske Slægter i den første Tredjedel af det nittende Aarhundrede lettere, end det ellers vilde have været, at gaa over til Kristendommen, hvorved de ophørte at være Medlemmer af et Minoritetssamfund, som der lovmæssigt og socialt var lagt alle Slags Hindringer i Vejen. Men for endnu mange flere af Tysklands og Vestens Jøder, hvem national Pietet overfor Jødedommen og Fjærnhed fra de kristelige Dogmer gjorde det umuligt at lade sig døbe, blev der en i det væsentlige ceremoniløs Gud-Tro tilbage, der for dem altsaa blev den jødiske Religion.« (Nogle Erindringer, 1914, s. 21f.).

14. Samlede Skrifter, Andet Bind, 1899, s. 453.
15. Jævnfør i øvrigt, at Goldschmidt i den redegørelse for forholdet mellem originaludgaven og andenudgaven, hvormed sidstnævnte slutter, om brevet og modtagelsen af det bl.a. skriver: »Men uden at forandre eller udvide Fortællingen fremdrage disse Tilføininger *det religiøse Hovedspørgsmaal* og bidrage til at besvare det, skjøndt ikke udtømmende, og den ulykkelige Slutning, som hele Handlingen faaer, bliver derved noget bedre motiveret.« (s. 471).
16. Jævnfør, at Mogens Brøndsted, Goldschmidts Fortællekunst, s. 50 taler om »at lade Jehovas gamle verden opgå i en ny menneskehedens religion.«
17. Jævnfør for eks. Harald Høffding, Danske Filosofer, 1909, s. 196ff.
18. Det er mig derfor ubegribeligt, at Goldschmidts søn kan skrive, at tendensen i En Jøde er umiskendelig: »at gjøre Jøderne sympathetiske for de Kristne og bekæmpe de Fordomme, som da, i 1845, endnu vare ret stærke.« (Fortalen til M. Goldschmidts Poetiske Skrifter udgivne af hans Søn, Første Bind, 1896, s. II).